

Metod Šuligoj in Petra Kavrečič Začetki organiziranega razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

ŠULIGOJ Metod, dr., izr. prof., Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož-Portorose, Slovenija, e-naslov: metod.suligoj@fts.upr.si;

KAVREČIČ Petra, dr., doc., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, 6000 Koper-Capodistria, Slovenija, e-naslov: petra.kavrecic@fhs.upr.si.

Začetki organiziranega razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 126–144, cit. 105

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Namen pričujočega prispevka je analiza razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški od druge polovice 19. stoletja do začetka Velike vojne, to je v obdobju, ko se je tudi na območju grofije začelo intenzivnejše vlaganje v turistično dejavnost. V obravnavi je v ospredju obdobje, ko so v smislu splošnega trenda krepitve zdravja in/ali zdravljenja preko 'novih' praks, tudi na ozemlju grofije razvijali kar tri kraje (Gorica, Gradež in Tržič). Zdraviliški začetki so bili osnovani na naravnih danostih lokalnega okolja. Omenjeni kraji so v kontekstu zgodovinskih raziskav s področja turizma manj prisotni, kot pa Opatija ali Portorož. Izjemo v italijanskem prostoru predstavlja predvsem Gradež. V prispevku smo analizirali in pojasnili uspehe navedenih turističnih krajev, pri čemer nismo zapostavili niti nekaterih razvojnih težav. Analiza je pokazala, da je bil Gradež daleč najbolj propulziven turistični kraj v grofiji.

Ključne besede: posebne oblike turizma, zdravstveni turizem, zdraviliški kraji, Poknežena grofija Goriško-Gradiška, Gradež

ŠULIGOJ Metod, PhD, Associate Professor, University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, SI-6320 Portorož-Portorose, Obala 11a, metod.suligoj@fts.upr.si;

KAVREČIČ Petra, PhD, Assistant Professor, University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000 Koper-Capodistria, Titov trg 5, petra.kavrecic@fhs.upr.si

The Beginnings of Organized Development of Health Tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 126–144, 105 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article aims to analyse the development of health tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca from the second half of the 19th century to the beginning of the Great War, i.e. in the period when the county began to experience an increased investment in tourism. It highlights the period when the county saw the development of as many as three different locations (Gorizia, Grado, and Monfalcone) in the context of a general trend of improving one's health and/or therapy through "new" practices; their beginnings were based on the natural assets of each respective local environment. In terms of historical research in the realm of tourism the aforementioned towns, barring Grado, have been less researched than Opatija or Portorož. The article analyses and illuminates the success of the aforementioned tourist resorts but also addresses several developmental difficulties. The analysis indicated that Grado was the most successful tourist destination in the county.

Key words: special interest tourism, health tourism, health-related tourist destinations, the Princely County of Gorizia and Gradisca, Grado

Uvod*

V Avstrijskem primorju kot kronski deželi Avstrijskega cesarstva (pozneje Avstro-Ogrske), so se kot (morske/obalne) zdraviliške in kopališke destinacije v 19. stoletju uveljavili predvsem Portorož, Gradež, Opatija, Lovran, Mali in Veliki Lošinj ter Brijuni. Njihov razvoj je še dodatno okrepila izgradnja železniškega omrežja, ki je centralno Evropo prek Dunaja in Budimpešte povezala s pristanišči v Trstu, na Reki in v Pulju. To je omogočalo tudi mnogo hitrejše in udobnejše potovanje potnikov proti morju. Južni, istrski (obalni) del kronske dežele je zaradi turistične razvitosti in prepoznavnost predmet obravnave različnih raziskovalcev, npr. Pucer,¹ Studen,² Blažević,³ Kavrečič,⁴ Šuligoj⁵ in drugi. Veliko praznine pa je zaslediti pri raziskavah centralnega in severnega dela kronske dežele, kar je v upravnem smislu spadalo v Pokneženo grofijo Goriško-Gradiško. Grofija je spadala v deželo Primorje (*Avstrijsko primorje, Österreichisches Küstenland, Litorale austriaco*), to je območje, ki je bilo po koncu francoskega obdobja in Ilirskih provinc priključeno Avstrijskemu cesarstvu. Avstrijsko primorje se je delilo na dve upravni enoti, na mejno grofijo Istro in pokneženo grofijo Goriško-Gradiško.⁶

Kot navajajo nekatere raziskave,⁷ so popotniki, izobraženci in avanturisti prek Goriške potovali že v 17. in 18. stoletju (v času t. i. *Grand tour* potovanj), s pričujočo raziskavo pa želimo ugotoviti, kakšen proces razvoja je dosegal zdravstveni turizem v 19. stoletju in vse do začetka Velike vojne, to je v obdobju razvoja modernega turizma. Zanima nas analiza nastajajoče turistične ponudbe na območju goriško-gradiške grofije, kjer so se na turističnem trgu poskušali uveljaviti trije tipi zdravstvenega turizma, ki so temeljili na naravnih danostih (sredozemska

---

* Avtorja se posebej zahvalujeta mag. Tomiju Brezovcu, ki je dal na razpolago svojo arhivsko zbirko, in g. Saši Planincu za tehnično pomoč pri obdelavi slikovnega gradiva.

¹ Pucer, *Portorož – Sto let*.

² Studen, *K zgodovini potovanj*; Studen, *Ustavite, ustavite železnega slona*.

³ Blažević, *Povijest turizma Istre*.

⁴ Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*; Kavrečič, *Pričevalci preteklosti*; Kavrečič, *Biseri avstrijske riviere*.

⁵ Šuligoj, *Reptrospektiva turizma Istre*.

⁶ Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, str. 180–182; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 81.

⁷ Npr.: Stanonik, *Zgodnji angleški potopisi*; Kavrečič, *Pričevalci preteklosti*; Šuligoj, *Impact of the Great War*.

klima, morska voda in termalna voda). Čeprav so po trditvah Luchitte,⁸ Inoueja,⁹ Maggiolia¹⁰ in Šuligoja¹¹ na območju grofije spodbujali predvsem razvoj industrije in kmetijstva, predpostavljamo, da so po vzoru evropskih modnih smernic tudi v tej deželi oz. grofiji spodbujali razvoj specializirane turistične dejavnosti, kar je imelo, po našem mnenju, tudi širše demografske vplive. Z obravnavo primerov Gorice, Gradeža in Tržiča, ki so se poskušali uveljaviti kot turistični kraji, bomo preverjali, koliko so bili pri realizaciji svojih razvojnih načrtov uspešni.

Začetki modernega turističnega razvoja v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

Razloge za razvoj turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški, ki so privabljali avstrijske aristokratske družine, pripadnike višjega srednjega sloja ter druge bogatejše prebivalce srednje Evrope, velja iskati v ugodni sredozemski klimi, ki je značilna za Gorico in (predvsem) južni del grofije.¹² Poleg ugodne klime so naložbe v moderno turistično ponudbo omogočale tudi druge danosti, kot sta morska in termalna voda. Na uspešen razvoj turistične ponudbe pa vplivajo še nekateri drugi dejavniki. V primeru goriško-gradiške grofije lahko opazimo, da je posebno vlogo igrala tudi oskrba turističnih ponudnikov z živili. Lokalne klimatske in pedološke razmere so namreč omogočale uveljavitev lokalnih pridelovalcev sredozemskega sadja in zelenjave ter produktov iz njih,¹³ ki so oskrbovali tako bližnji kot bolj oddaljene trge. Poleg nekaterih avtohtonih vin, npr. pinele, barbere, rebule, so se uveljavili tudi mnogi značilni suhomesnati izdelki. Vina iz Goriških brd (it. *Collio*) so se po ocenah posebne komisije na Dunaju leta 1872 uvrstila med najboljša avstro-ogrska vina,¹⁴ kar je prav gotovo pripomoglo k prepoznavnosti območja (tudi grofije). Nadalje je treba izpostaviti ugodno geografsko lego z dobrimi prometnimi povezavami,¹⁵ kar je za razvoj turizma vedno ključnega pomena (pretok gostov, blaga in storitev ter kapitala). V tem smislu je imela Gorica kot center grofije neposredne cestne povezave s Kraljevino Italijo (Videm), z obalo (npr. s Tržičem, Devinom in Trstom), ali z notranjostjo Avstro-Ogrske, kjer je bila pri Postojni priključena na glavno cestno povezavo Dunaj–Trst. Ne glede na razvejano mrežo, pa so bile ceste zelo slabo urejene. Med pomembnejše prometne pridobitve spada odprtje trase Južne železnice (Trst–Gorica–Videm) leta

⁸ Luchitta, *La Camera di Commercio*.

⁹ Inoue, *Le industrie goriziane*.

¹⁰ Maggioli, *Spazi del lavoro*.

¹¹ Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹² Zavrán, *Il turismo in Provincia*, str. 1; Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 239; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 134.

¹³ Približno dve tretjini lokalnega prebivalstva v grofiji sta se ukvarjali s kmetijstvom, kar je mnogo več od državnega povprečja, ki je znašalo le malo nad 50 %, Inoue, *Le industrie goriziane*, str. 72.

¹⁴ Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 116.

¹⁵ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*; Marušič, *Železnice na Goriškem*; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 126.

1860, Transalpine (Bohinjska železnica) leta 1906,¹⁶ linije Červinjan–Tržič leta 1894, linije proti Ajdovščini leta 1902 in linije Červinjan–Gradež leta 1910.¹⁷ To je omogočilo lažje in hitrejše potovanje tudi (turističnim) obiskovalcem.

Na območju Poknežene grofije Goriško-Gradiške so v drugi polovici 19. stoletja nastajale pobude za ustanavljanje zdraviliških in klimatskih krajev. Goriški deželni zbor in glavar sta tovrstne pobude pogosto naslavljala na tržaško namestništvo. Poleg Gorice, ki si je po njihovih navedbah že vrsto let prizadevala, da bi postala zdraviliški klimatski kraj, so omenjali tudi druge kraje, npr. trg Tolmin, Sv. Lucijo (Most na Soči), Kobarid. Dežela si je tudi prizadevala, da bi bili (vsaj deloma) sprejeti predlogi, ki jih je izpostavil prvi kongres za promocijo prometa tujcev v alpskih deželah Avstrije (it. *Congresso per la promozione del movimento dei forestieri nei paesi alpini dell’Austria*), kot denimo podpora občinam z ustreznimi zakonskimi ukrepi za reguliracijo gradbene dejavnosti in spodbujanje večjega dotoka tujcev.¹⁸ Lokalne oblasti so si pri deželnem zboru prizadevale za promocijo (svojih) krajev, klime, lege in vegetacije, pri čemer je bila Gorica posebej izpostavljena. Prav tam je bila leta 1907 ustanovljena Deželna zveza za promet tujcev za območje Goriško-Gradiške, ki je povezovala gospodarske, civilne, politično-administrativne in druge subjekte, ki so izkazovali zanimanje za promet tujcev v grofiji.¹⁹ Za uresničitev zastavljenih ciljev si je zveza prizadevala tudi s pridobivanjem finančnih sredstev ter podporo drugih akterjev, ki so delovali na področju pospeševanja turizma (tujskega prometa). Območje delovanja goriške zveze je obsegalo tudi območje planin na severu, krasa na vzhodu in morja na jugu.²⁰

Gorica – mesto ugodne klime

Že omenjene klimatske specifikke naj bi Gorico (it. *Gorizia*) uvrščale med zdraviliške klimatske postaje. 20. julija 1875 je bil pripravljen Statut društva za promocijo Gorice kot klimatskega zdravilišča (it. *Società promotrice per la cura climatica in Gorizia*).²¹ Primarno so se sklicevali na von Czoernigovo delo, ko je Gorico označil za ‘avstrijsko Nico’²² in jo videl kot primeren kraj za zimsko klimatsko letovišče za bolne in bolehnne osebe, posebej primeren za zdravljenje otroških bolezni in bolezni mladostnikov (šibki organizmi), malarije, revmatizmov, raznih

¹⁶ Luchitta, *La Camera di Commercio*; Luchitta, *Appunti di storia turistica*; Inoue, *Le industrie goriziane*; Marušič, *Železnice na Goriškem*.

¹⁷ Marušič, *Železnice na Goriškem*, str. 271; glej tudi Maggioli, *Spazi del lavoro*.

¹⁸ AST, š. 601: deželni zbor v Gorici je na tržaško namestništvo poslal dopis, kjer so izrazili interes za razglasitev Gorice kot klimatskega zdravilišča, N. 5258/95, Gorizia, 27. 11. 1895.

¹⁹ AST, š. 313: Pravila deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiščanskem, 1.

²⁰ Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 215.

²¹ ASGO, š. 1596. V pismu, naslovljenem na deželni zbor v Gorici (26. februarja 1914), izvemo, da je bilo društvo ustanovljeno leta 1884, a je bilo leta 1886 že ukinjeno. V: ASGO, š. 1039.

²² Czoernig je želel s to primerjavo izpostaviti sorodnost med mestoma pri zelo ugodnih klimatskih pogojih (von Czoernig, 1987, 89).

artritisov, nervoz in drugih.²³ Von Czoernigove²⁴ meritve so namreč kazale na blage zime z višjo temperaturo (v povprečju 5,18 °C), spomladi je bilo 8,62 °C, poleti 20,36 °C (poletne temperature blažita morski in gorski veter), jeseni pa v povprečju 17,76 °C. Zrak je bil v mestu in okolici posebej čist ob sončnih zimskih dnevih,²⁵ medtem ko je bil poleti zaradi (prahu iz) industrijskih obratov na obrobju mesta (npr. predilnica, papirnica) in prašnih cest, ob občutno manjšem številu vetrovnih dni, veliko manj ugoden za razvoj zdravstvenega turizma.²⁶

Ob izdatni finančni pomoči mestne uprave je bil leta 1877 odprt kopalški kompleks,²⁷ leta 1883 pa je avstrijsko-nemška duhovniška družba *Priester-Krankenunterstützungsverein*, po vzoru podobnih ustanov v Meranu in Opatiji, odprla 'sanatorij' *Rudolphinum* za izvajanje terapij in za sprostitev osebja iz svojih vrst.²⁸ Poleg tega so lokalne oblasti poudarjale tudi pomen udobja in razvedrila, trgov in javnih parkov, čistoče cest in njihove urejenosti z zasajanjem dreves. Gostje so lahko uživali v plesu, igranju iger na srečo in biljarda, gledaliških predstavah, glasbenih koncertih ter v drugi ponudbi zabavnega tipa. V mestu so zasebniki odpirali prestižne hotele, leta 1888 je bilo skupaj 10 hotelov in gostišč, 114 tavern, restavracij in kavarn.²⁹ Kljub temu je v Gorici še vedno manjkala simbol dobe elitnega turizma, *Kursalon* za goste.³⁰ Poleg tega pa se je Gorica spoprijemala še z nekaterimi težavami, kot so bili pomanjkanje pitne vode, urejenih odplak in tlakovanih cest,³¹ urbanistične zasnove oziroma urejenosti mesta in bližnjega podeželja, kar seveda ni pozitivno prispevalo k rasti turističnega obiska.³² Gorici je torej manjkala voda kot pomemben element za zdravljenje; mesto ni imelo morske, termalne ali mineralne vode³³ in se je lahko naslanjalo zgolj na klimo.

Trud za promocijo in uveljavitev mesta v turističnem smislu je razviden tudi iz ustanovitve Deželne Zveze za spodbujanje tujskega prometa leta 1907 s sedežem v Gorici z namenom, da vpliva pospeševalno na boljše poslovanje v vseh panogah, da skrbi za številnejša in boljša 'stanovališča' ter za obilnejšo in boljšo prehrano, da odstranjuje vse prometu tujcev škodljive vplive, da skrbi za primerno promocijo glede vse dežele in da neprenehoma probuja smisel in razum za pomen

²³ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*, str. 56, 101–02.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Iskanje blage zimske klime je bilo del takratni evropske mode, glej von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*.

²⁶ Šuligoj, *Impact of the Great War*, str. 436

²⁷ Luchitta, *Appunti di storia turistica*, str. 37; Luchitta, *La Camera di Commercio*, str. 67; Inoue, *Le industrie goriziane*, str. 67.

²⁸ Deloval je do leta 1915, ko je bil v obstreljevanju močno poškodovan; Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 204; Tavano, *La badiota Suor Giovanna*, str. 81, 82.

²⁹ Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 223–224.

³⁰ AST, š. 601: dopis v zvezi s klimatskim zdraviliščem Gorica so z Magistrata civica poslali na deželni zbor v Gorici, N. 12138, 20. 11. 1895.

³¹ Kresal, *Struktura slovenskega gospodarstva*, str. 102, 112, 116.

³² AST, š. 601: goriški podestà je pismo poslalo na deželni zbor v Gorico, nedatirano. Glej tudi Von Czoernig, 1987.

³³ O tem piše tudi Von Czoernig (1874).

prometa tujcev.³⁴ Njihov turistični prospekt iz leta 1908 je bi distribuiran po postajah Cesarsko-kraljeve (avstrijske) državne železnice (at. *Kaiserlich-königliche (österreichische) Staatsbahnen*).³⁵ Fabi³⁶ in Bressan³⁷ sta identificirala še druge primere prospektov Gorice, natisnjenih predvsem v nemščini in italijanščini, kar kaže, da je mesto vlagalo veliko truda v promocijo. Promocija Gorice pa ni bila samo v rokah društev in lokalne oblasti, temveč tudi hotelov, ki so od večjega obiska imeli seveda največ. Goriški hotelirji so svojo dejavnost oglaševali tako v domačem kot tujem tisku in vodnikih.³⁸ Nobena od teh aktivnosti pa ni pripomogla, da bi bila Gorica formalno razglašena za zdraviliški kraj.

Gradež – najuspešnejše morsko zdravilišče grofije

Poleg Gorice se je na območju grofije v drugi polovici 19. stoletja tudi Gradež (it. *Grado*) razvijal kot morsko okrevališče in do Velike vojne postal eden izmed priljubljenjših morskih turističnih krajev monarhije, predvsem pa glavno turistično središče grofije (glej Graf 1). Domačini so sami že sredi 19. stoletja na plaži postavili manjše objekte za preoblačenje. Občina je morsko kopališče vodila od leta 1853 in leta 1868 je bil na mestu prvih objektov postavljen nov kopališki obrat. Do nove pridobitve so prišli leta 1883, ko so na istem kraju zgradili jez in zato kopališče premaknili na današnje mesto, sam kompleks so posodobili in povečali število kabin.³⁹ Leta 1887 je bil izdan prvi statut,⁴⁰ ki je reguliral delovanje okrevališča pod pokroviteljstvom nadvojvodinje Štefanije (*Associazione per la conservazione e l'incremento dell'ospizio marino per poveri, fanciulli scrofolosi e rachitici di Grado*). Namen ustanove je bilo omogočanje nadaljnega brezplačnega letovanja in zdravljenja revnih skrofuloznih in rahitičnih otrok Poknežene grofije Goriško-Gradiške z uporabo morskih kopeli in bivanjem v Gradežu pod zdravniškim nadzorom.⁴¹ Ključni pa so bili pozitivni terapevtski učinki mivke, ki je kraju v naslednjih letih prinesla prepoznavnost celo na svetovni ravni.⁴²

Gradež so v drugi polovici 19. stoletja obiskovali tudi že gosti (turisti), predvsem tisti, ki so se zanimali za arheološke izkopanine. Turistični razvoj so oteževali težek in dolgotrajen dostop do otoka, neurejena dobava pitne vode in pomanjkanje nastanitvenih objektov, zato so ob nastajanju zdraviliško-kopališke dejavnosti v Gradežu začeli urejati turistično infrastrukturo. Pred tem so bili gosti večinoma nastanjeni pri zasebnih sobodajalcih. Te začetke turističnega razvoja v kraju je spodbudil razvoj

³⁴ AST, š. 313: Pravila deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiščanskem, 1.

³⁵ Janša-Zorn, *Društva, povezana z razvojem*.

³⁶ Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 60.

³⁷ Bressan, *Signori, si parte*, str. 260.

³⁸ Več o tem v Salamič, *Gorica kot klimatskozdraviliška destinacija*, str. 85–96.

³⁹ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 11–12; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 61.

⁴⁰ Dekret tržaškega namestništva 29. 4. 1887, št. 6325.

⁴¹ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 37–38.

⁴² Niel, *L'i.r. Riviera da Abbazia*, str. 111.

medicine. V obdobju industrializacije so ravno otroke pestile številne bolezni, med katerimi je izstopala tuberkuloza. Zaradi tega so na podlagi novih znanstvenih dosegov iskali ustrezne obalne kraje za postavitve obmorskih otroških zavetišč oziroma okrevališč. Društvo prijateljev otrok (it. *Società degli amici dell'infanzia*)⁴³ in Društvo proti tuberkulozi iz Trsta (it. *Società contro la tubercolosi in Trieste*)⁴⁴ sta v obmorskih krajih ustanovljala zavetišča in okrevališča za bolne otroke. Z enakim namenom je leta 1873 na povabilo goriške deželne administracije in zdravnikov prišel v Gradež toskanski pediater in eden od začetnikov tovrstnih zdravstvenih praks, dr. Giuseppe Barellai. Ker je v Gradežu našel primerne podnebne razmere za zdravljenja (suha in topla poletja z blagodejnimi morskimi vetrovi in podobno),⁴⁵ so še istega leta ob podpori goriške občine tam odprli prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok.⁴⁶ V obdobju od leta 1873 do leta 1887 je bilo oskrbovanih skupaj 850 otrok, pri čemer jih več kot 25 % ozdravelo, nobenemu pa se ni stanje poslabšalo oziroma nihče ni umrl.⁴⁷ Kljub finančni podpori goriške občine, deželnega zbora in nekaterih drugih občin ter posameznih donatorjev so sredstva dopuščala sprejem okrog 30 do 40 lokalnih otrok med šestim in štirinajstim letom starosti letno.⁴⁸ Omejena finančna sredstva so sezono zdravljenja omejila na 45 dni, v zadnjih dveh letih na podlagi izkazanih uspehov (in ko je vreme to dopuščalo), pa na 50 dni. Posledično je bila do leta 1885 večina otrok iz matične grofije (od 438 od 445),⁴⁹ kar pa še ne spada v kontekst (zdravstvenega) turizma, ampak moramo to razumeti zgolj koz običajno zdravljenje. Uspehi, sloneči na morskih zdravilnih učinkih, so postopoma začel privabljati tudi aristokratske in meščanske goste.⁵⁰ Ob izpričanih uspehih so začeli priprave načrtov za razširitev zmogljivosti, a do uresničitve tega do Velike vojne ni prišlo.⁵¹

Predstavniki gradeške oblasti so si zelo prizadevali za razglasitev statusa zdraviliškega kraja (it. *luogo di cura*).⁵² Osutek zakona o urejanju zdravilišča na

⁴³ Društvo je bilo ustanovljeno leta 1884.

⁴⁴ Društvo je bilo ustanovljeno leta 1898.

⁴⁵ AST, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). To poročilo obsega tudi podatke iz leta 1887.

⁴⁶ Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 9.

⁴⁷ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26. Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo. V: AST, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). AST, š. 519: Statistische Übersicht Der Anstalt zur Heilung armer scrophulöser Kinder in Grado von Der Errichtung bis zum Jahre 1887.

⁴⁸ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 37–38.

⁴⁹ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Poročilo navaja, da z izjemo prvih sedmih otrok, ki so prišli na zdravljenje leta 1873, v naslednjih letih tržaški odbor ni več pošiljal otrok v Gradež.

⁵⁰ Bressan, *Signori, si parte*; Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 10.

⁵¹ AST, š. 1220: Odgovori in razprave, dopolnitve vodstva okrevališča, poslana na zdraviliški svet glede predlaganega povečanja stavbe otroškega okrevališča, leto 1896.

⁵² AST, š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

območju Gradeža je deželna skupščina v Gorici potrdila leta 1892,⁵³ še istega leta je bilo zdravljenje z zakonom v Gradežu formalno potrjeno tudi s strani države. Zakon je urejal dejavnost zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda za zdraviliški okraj, ki je obsegal ozemlje mesta Gradež.⁵⁴ Ta je določal zdraviliško (1. april do 31. oktober) in kopalno (15. maj do 30. september) sezono. Tako kot je otroško okrevališče uvedlo pravilnik o kopanju, so bila posebna pravila izdana tudi za druge goste. Pravilnik za mestno kopališče iz leta 1902, ko je bil kraj že deset let tudi uradno razglašen za zdravilišče, je določal pravila obnašanja na plaži, hrambe perila, koriščenje kabin in plačilo kazni za kršitve. Zaposlenim denimo ni bilo dovoljeno prositi za napitnine, saj so bile njihove storitve vključene v cene kopališča.⁵⁵ Posebej je bilo označeno območje plavanja. Za varnost kopalcev v morju so skrbeli učitelji. Posebne omejitve so veljale za bolne in poškodovane kopalce z odprtimi ranami, ki so imeli na razpolago posebej urejene šotore na plaži. Dodatno sta bila ločena moški in ženski del plaže. Vstopanje moških na ženski del brez ustreznih oblačil je bilo kaznovano. Tisti, ki so si želeli najeti poseben del plaže s svojimi kabinami, so plačali dodatno pristojbino. V kopališču so se gosti morali primerno obnašati in skrbeti za red in čistočo.⁵⁶ Gostje, ki so se posluževali sončnih kopeli, so se na posebnem delu plaže lahko sončili tudi brez kopalnih oblačil.⁵⁷

Delovanje zdraviliške komisije v Gradežu⁵⁸ je bilo tesno povezano z lokalno administracijo (občina, okrajno glavarstvo Gradiške), ki je tudi formalno sklicevala zdraviliške seje.⁵⁹ Leta 1907 je na podlagi zakonske uredbe⁶⁰ zdravilišče postalo samostojen komunalni zavod – *Istituto autonomo dello stabilimento bagni di Grado/ Selbständige gemeinde anstalt des maritimen Kurortes Grado*, ki ga je vodil *Curatorio per l'amministrazione delgi stabilimenti balneari di Grado/Kuratorium der Badenanstalten von Grado*. Zavod je pripravil načrt nove gradnje, urejanja kopališča, dostopa do vode, kanalizacije in podobno.⁶¹ Z razvojnega vidika je bilo pomembno tudi Društvo za pospeševanje dotoka tujcev in razvoj zdravilišča Gradež (it. *Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo*

⁵³ AST, š. 601: Protocollo della VI. Seduta pubblica della Dieta provinciale: »Viene approvato il disegno di legge ... concernente la regolazione dell'azienda di cura e per l'emanazione di un regolamento di cura pel circondario di cura di Grado«, 18. 3. 1892.

⁵⁴ AST, š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.-kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

⁵⁵ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁵⁶ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁵⁷ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 52.

⁵⁸ Njena sestava je bila določena v dokumentu Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.-kr. namestništva za Primorsko z dne 23. 2. 1899, IX. izdatek, 26320 ex 1898, 9, 19–27.

⁵⁹ AST, š. 1220: Protocollo della seduta costitutiva della Commissione di cura neoeletta in base al nuovo regolamento pubblicato colla notificazione Luogotenenziale 23. 2. 1899, N.9 B.L.I., 10. 10. 1899.

⁶⁰ Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirisches Küstenland (1907), XIII, 24. 4. 1907, št. 15.

⁶¹ Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 16–17.

del luogo di cura di Grado), ki je bilo ustanovljeno leta 1908 in katerega namen je bilo oplepševanje in pospeševanje izboljšav in skupnih dejavnosti v interesu zdravilišča, za povečanje dotoka tujcev. Društvo je tudi podpiralo organizacijo konferenc, srečanj, izletov, zabav in drugih oblik druženja ter oglaševalo zdravilišče, hkrati pa je opozarjalo pristojne oblasti na morebitne neprijetnosti in njihovo reševanje, spodbujalo gradnjo parkov, ureditev trgov in ulic, gradnjo objektov in prometne infrastrukture ter si prizadevalo za včlanitev v centralno konferenco društev na Dunaju.⁶² Delo omenjenega društva je dopolnjevala tudi zdraviliška komisija, ki je skrbelo za udobje in zabavo gostov ter urejenost in čistost kraja, organizirala prireditve, predstave, koncerte, igre, plese, športna tekmovanja, regate in tečaje.⁶³ Komisija je sodelovala tudi z občino, ki je občasno finančno pokrila del stroškov ali uredila prostore, kjer so potekale prireditve (soorganizatorji so si zaslužek razdelili).⁶⁴ Gostje so obiskovali mestne restavracije in kavarne, v času poletne sezone so prirejali tombolo, plese, praznovanja, izlete z barko, ognjemete in ekskurzije.⁶⁵ Tak primer predstavlja sprejem avstrijskih balneologov, ki so se septembra 1904 udeležili konference v Opatiji ter ob tej priložnosti načrtovali tudi obisk Gradeža. Njihov obisk je zdraviliška komisija videla kot dobro priložnost za promocijo obiska v Gradežu.⁶⁶ Za storitve, ki jih je ponujalo zdravilišče, so gostje plačevali zdraviliško⁶⁷ ter pozneje tudi glasbeno pristojbino.⁶⁸

Glede na vedno večje povpraševanje, so se začela vlaganja v nastanitvene in drugo turistično infrastrukturo. Do leta 1875 so bili v kraju štirje hoteli: *Alla Luna*, *Alla Sanità*, *Agli Amici* in *La nave*.⁶⁹ Občina je ob finančni pomoči zasebnikov v Gradežu uredila kopalniški kompleks, pri čemer se je večalo tudi število hotelov in

⁶² Društvo je načrtovalo tudi odprtje informacijske pisarne, ki bi dajala gostom brezplačne informacije ter nudila zaščito tako gostov kakor hotelirjev in lastnikov sob.

AST, š. 327: Statuto, Il Comitato promotore della Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo del luogo di cura di Grado, Grado, 1.5.1908.

⁶³ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁶⁴ AST, š. 1219: processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 4. 6. 1904.

⁶⁵ AST, š. 1219: See-Curort Grado/Luogo di cura balneare Grado, Culiste/Lista di cura, N. 1–13, seznam obiskovalcev za obdobje od 1. 4. do 31. 8. 1901. Seznam gostov z navedbo datuma prihoda, imena in priimka, zaposlitve, števila spremljevalcev, smeri prihoda in kraja bivanja je vseboval še informacije o cenah storitev, urniku parnikov in ceni transporta, seznam zdravnikov, seznam sprostivnih dejavnosti in prostor za oglase. Lista gostov in informacije so bile v nemškem in italijanskem jeziku. Seznam iz leta 1903 deloma spremeni podatke, saj je namesto kraja bivanja zapisana nastanitev gosta v Gradežu. Seznam so delili brezplačno.

⁶⁶ »Siccome quest' Associazione è composta di medici bisognerebbe fare loro un ricevimento conveniente e sopportare le spese del vitto e dell'alloggio loro, acciocchè essi abbiano una buona impressione di Grado e facciano reclame.« V: AST, š. 1219: Processo Verbale della Seduta della Commissione di Cura, 13. 9. 1904, 27181-904.

⁶⁷ AST, š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.-kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

⁶⁸ Glasbena pristojbina je bila v Gradežu uvedena šele leta 1910. V: Gesetz und Berourndungsblatt, XIV, 27. 4. 1910, Št. IX-160/48 ex 1907.

⁶⁹ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 16.

zasebnih prenočišč.⁷⁰ Do začetka Velike vojne je bilo po podatkih vodnika iz leta 1914 v Gradežu 35 hotelov, penzionov in gostišč za tujce ter več kot sto zasebnih vil. *Grand Hôtel Fonzari* je imel tudi svoje kopališče s toplo morskovo vodo in z dvanajstimi kabinami.⁷¹ Med leti 1909 in 1914 se je v Gradežu število hotelov skoraj podvojilo, zasebnih ponudnikov nastanitev pa zelo naraslo, pri čemer se je tudi število gostov povečalo za več kot 60 %, a jih je bilo še vedno občutno manj kot na vodilni avstrijski obmorski destinaciji Opatiji⁷² (treba je upoštevati, da je bila zdraviliška doba v Gradežu zgolj v poletnih mesecih). Gostje so prihajali iz različnih predelov imperija, pa tudi iz drugih evropskih držav (Italije, Nemčije, Francije, Združenega kraljestva Velike Britanije in Irske) in Združenih držav Amerike.

Vodstvu zdravilišča je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev večinoma uspelo skrbeti le za vzdrževanje že obstoječega kopališkega obrata in plaže s posameznimi manjšimi pridobitvami, npr. greznica ali novi kioski na plaži, izgradnja nasipa, ki je služil kot obramba pred vetrom⁷³ ter prestavitev kopališča na drugo lokacijo.⁷⁴ Za večje naložbe ni bilo finančnih sredstev, čeprav so načrti za to obstajali, npr. izgradnja javne pralnice, izgradnja bolnišnice za bolne in okužene, povečanje števila kabin in šotorov na plaži, izgradnja javnih stranišč,⁷⁵ izgradnja kamnite zaščite, ki bi preprečila vdiranje fekalij na plažo.⁷⁶ Leta 1913 so začeli postavljati temelje za nov *Casino di cura*, a je delo prekinila Velika vojna.⁷⁷ Vodstvo zdravilišča je skrbelo za čistočo, škropljenje cest, odvoz smeti in kamenja. Ne glede na to, pa so Gradež pestile podobne težave kot druge kopališke kraje, npr. gosti kopališča so se želeli kopati čim dlje od kopališča za bolne otroke, neprijetne vonjave in nesnaga, neustrezne storitve oskrbnikov na plaži, težave v komunikaciji,⁷⁸ slaba ponudba in neprimerne cene v kavarni na plaži, hrup in nočni nemir v zdravilišču.⁷⁹

Tržič – kraj s termalno kraško vodo v najmanjših termah v grofiji

Tržič je bil najstarejši, a najmanjši turistični kraj s prepoznavno ponudbo zdravstvenega turizma v grofiji. Iz Avstrijske državne statistike (nem: *Österreichische Statistik*), ki zajema statistične podatke o obisku zdravilišč od leta 1864 dalje, izhaja, da je v takratnem statističnem letopisu na območju Goriško-Gradiške

⁷⁰ AST, š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

⁷¹ Grado, *Bagno di spiaggia*, str. 33–36.

⁷² Österreichische Statistik.

⁷³ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 17–18.

⁷⁴ Skupni stroški so znašali več kot 5.000 kron, čeprav so predvideli nižjo porabo. Notranje ministrstvo je okrevališču leta 1910 namenilo 2.000 kron subvencije.

⁷⁵ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 39–43; Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 11.

⁷⁶ AST, š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 1902, N. 267.

⁷⁷ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 70; 65–67.

⁷⁸ Za slabo delo oskrbnikov naj bi bilo krivo prenizko plačilo za njihovo delo. Odhajajoči gradeški zdravnik Candioli je priporočil zvišanje plače in postavitev dveh uslužbencev na plažo, ki bosta znala nemško.

⁷⁹ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 39–43; Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 11.

grofije zajet le Tržič (it. *Monfalcone*): od leta 1880 so v državnih statistikah podatki objavljeni za Tržič, od leta 1885 pa tudi za Gradež. To potrjuje, da je na območju grofije prvotno delovalo le rimsko zdravilišče s termalno vodo v Tržiču (it. *Terme Romane di Monfalcone*; nem. *Römer-Thermen von Monfalcone*), ki je bil relativno dobro prometno povezan tako znotraj Avtro-Ogrske kot tudi s sosednjo Italijo.⁸⁰ Terme so bile poznane že v antiki, na kar kaže že ime, njihov obstoj oziroma delovanje pa je v virih omenjeno tudi pozneje.⁸¹

Na pobudo Francesca Ostrogovicha je bila leta 1840 ustanovljena gospodarska družba (*Società per azioni*), ki je upravljala terme in jih v nekaj mesecih tudi popolnoma obnovila.⁸² Zdravilišče je prišlo v zasebno last princa Aleksandra von Thurna Taxisa leta 1900.⁸³ Podobno kot priznani italijanski raziskovalec Giacomo Attilio Cenedella,⁸⁴ je tudi britanski diplomat Sir Richard Francis Burton v delu z naslovom *The Thermae of Monfalcone, Aqua dei et vitae*, ki je izšlo 1881, opisoval (pol)močvirnato območje term v Tržiču, kjer so bile v zgradbi term sobe za počitek najbolj invalidnih pacientov ter drugi potrebni prostori in oprema⁸⁵ za izvajanje dejavnosti (glej tloris na Sliki 1). Nadalje Burton⁸⁶ navaja bolezni, na katere voda deluje blagodejno, npr. artritis, išias, protin, za nekatere vrste oftalmije, za izboljšanje periplagije, kožne bolezni, pelagro in pri kroničnih zastrupitvah s svincem in živim srebrom. Poznani so bili tudi po zdravljenju s fangom,⁸⁷ od leta 1880 so dodatno izvajali masaže in elektroterapijo, od leta 1890 pa še nove terapije v vodi.⁸⁸ Terme s kompleksom, oddaljenim od morja približno 350 metrov,⁸⁹ so bile poznane po termalnem kraškem izviru oz. termalni kraški vodi, čeprav njena temperatura ni bila ravno visoka – od 39 do 40 °C.⁹⁰ Tudi Kandler⁹¹ piše o termalni vodi, ki jo primerja s tisto pri Sv. Štefanu (Istra), in ugotavlja, da so jo uporabljali že Rimljani.⁹² Ker so bile terme locirane izven mesta, je bil obiskovalcem na voljo prevoz do term in nazaj.⁹³ To preveliko odmaknjenost od namestitvenih zmogljivosti Cenedella⁹⁴ vidi kot slabo stran term. Avtor še izpostavlja njihove napore za transport vode v Tržič na način, da slednja ne bi izgubila svojih učinkovin. Lastniki

⁸⁰ Glej tudi Blažević, *Povijest turizma Istre*, str. 151.

⁸¹ Bressan, *Terme e acque minerali*, str. 82.

⁸² Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 7–11.

⁸³ Bressan, *Terme e acque minerali*, str. 82.

⁸⁴ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*.

⁸⁵ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, in Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, prostore in opremo tudi opišeta.

⁸⁶ Burton, *The Thermae of Monfalcone*.

⁸⁷ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 54.

⁸⁸ Langella, *Le Acque Termali*, str. 13.

⁸⁹ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 14.

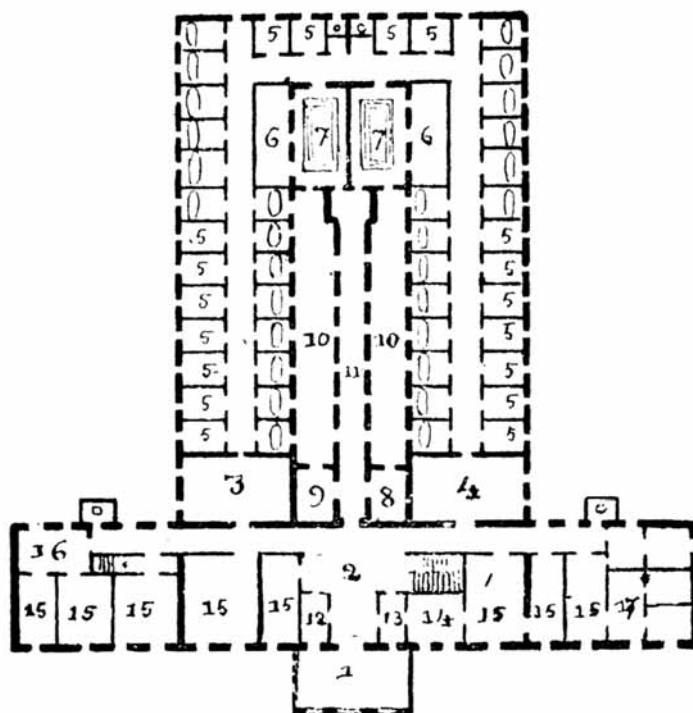
⁹⁰ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 51, glej tudi Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 58, 59.

⁹¹ Kandler, *Notizie storiche di Montona*.

⁹² Uporabo term v antiki omenjajo še Burton, *The Thermae of Monfalcone*, Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, Bressan, *Terme e acque minerali*, in Langella, *Le Acque Termali*, str. 4.

⁹³ Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 53.

⁹⁴ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 13.

0) Camerini con vasche di marmo	9) Lavatoio del macchinista
1) Peristilio	10) Cortili interni
2) Atrio	11) Corridoio
3) Stanza d'aspetto pei Signori	12) Cassa
4) » » per le Signore	13, 14) Stanze del medico
5) Camerini con letto	15) Stanze ammobigliate
6) Spogliatoi	16) Cucina
7) Vasconi per nuoto	17) Alloggio del custode
8) Macchina a vapore	

Slika 1: Tloris term v Tržiču iz leta 1892. Vir: Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 50.

Fig. 1: The groundplan of the thermal bath in Monfalcone. Source: Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, p. 50.

term so si sicer prizadevali za kakovostno izboljšanje ponudbe, ki bi v kraj, ki je že gostil aristokrate, privabilo še več elitnih gostov. Tako so prvi načrt za izgradnjo veličastnega hotela s pridihom rimskih časov, ki bi omogočal nastanitev tujcev, izdelali že v času francoske prisotnosti. Do realizacije načrta ni prišlo.⁹⁵ Pozneje Pocar⁹⁶ v svojem delu navaja, da so bile obiskovalcem na voljo sobe v šestnajstih namestitvenih obratih,⁹⁷ pri čemer je bil največji *Albergo Alla Posta* s tridesetimi sobami, vsi drugi so imeli šest ali manj sob. Na voljo pa so bile tudi zasebne

⁹⁵ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 11.

⁹⁶ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 55, 66.

⁹⁷ Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 53, navaja štiri, in sicer: *L'Aquila nera*, *La Croce di Malta*, *La Nave in Il Leone d'oro*, pri čemer se samo slednji pojavi tudi v Pocarjevi evidenci, *Monfalcone e suo territorio*, str. 66.

družinske namestitve.⁹⁸ Poleg tega je bilo obiskovalcem za prehrano na voljo enajst lokalnih gostiln, med katerimi so nekatere oddajale tudi sobe. Število registriranih gostov, ki so v Trziču bivali med poletno sezono vsaj 48 ur, je bilo veliko manjše od tistega v Gradežu (glej Graf 1) ali Opatiji in Portorožu. Glede na te okoliščine lahko razumemo promocijske napore Deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiškem, ki jih je izvajala tudi za Trzič,⁹⁹ saj terme niso dosegale rezultatov drugih turističnih središč Avstrijskega primorja. Glede na skope informacije o dodatni ponudbi, ki bi bila morebiti organizirana v kraju, lahko sklepamo, da so terme ohranjale bolj zdraviliški značaj, brez usmeritve k temu, da bi Trzič postal turistično-letoviška destinacija.

Stagnacija in zaton term v Trziču se je začel leta 1900 po smrti dr. Suttina, ki je dosegal najboljše uspehe na področju zdravljenja. Čeprav so uvajali nove terapije, nova pravila (1900), nadaljnje raziskave vode in fanga ter nove zdravnike, tudi pod različnimi političnimi vplivi, niso več dosegali rasti iz preteklosti. 12. avgusta 1914 so terme zaprli.¹⁰⁰

Pomen zdravstvenega turizma v izbranih krajih grofije

V Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški je bil turizem oz. zdravstveni turizem relativno nova dejavnost, ki pa je zaradi ugodnih pogojev – naravnih danosti – doživljala hiter napredek in prepoznavnost v monarhiji in tudi širše. Vendar ta dejavnost ni bila glavna gospodarska panoga. V obravnavanem obdobju je bilo v ospredju kmetijstvo, kar je razvidno tudi iz grba grofije, kjer so na levi in desni strani izobešeni bogati plodovi ‘goriško-gradiške zemlje’. Na to se je naslanjal tudi razvoj predelovalne industrije, npr. papirnice in tekstilne tovarne, ter trgovska dejavnost.¹⁰¹ Problematično sobivanje omenjene industrije, z vsemi negativnimi vplivi na naravno in družbeno okolje, in turizma je na primeru Gorice izpostavil že Šuligoj,¹⁰² ki sicer upošteva tudi številne ugodne vplive lokalne klime, ki jih navaja že von Czoernig.¹⁰³ Dvom o meritvah in ugotovitvah slednjega izhaja iz njegovih nedvomnih interesov (prizadevanj) in vpletenosti v priprave na kandidaturu Gorice kot zdraviliškega kraja (it. *luogo di cura*), kjer avtor negativne vplive praktično minimizira. V tem kontekstu sklepamo, da so posledice delovanja lokalne industrije z negativnimi vplivi na naravno in družbeno okolje ter nekatera nerešena ključna infrastrukturna vprašanja, oteževali uveljavljanje in (ne)razglasitev Gorice kot zdraviliškega kraja. V nasprotju z Gorico se je Gradež, kljub nekaterim nerešenim težavam, preoblikoval iz kraja z osnovno kurativno dejavnostjo v moderno letovišče

⁹⁸ O tem piše tudi Agapito, *Monfalcone e suo territorio*, str. 53.

⁹⁹ Janša-Zorn, *Društva, povezana z razvojem*.

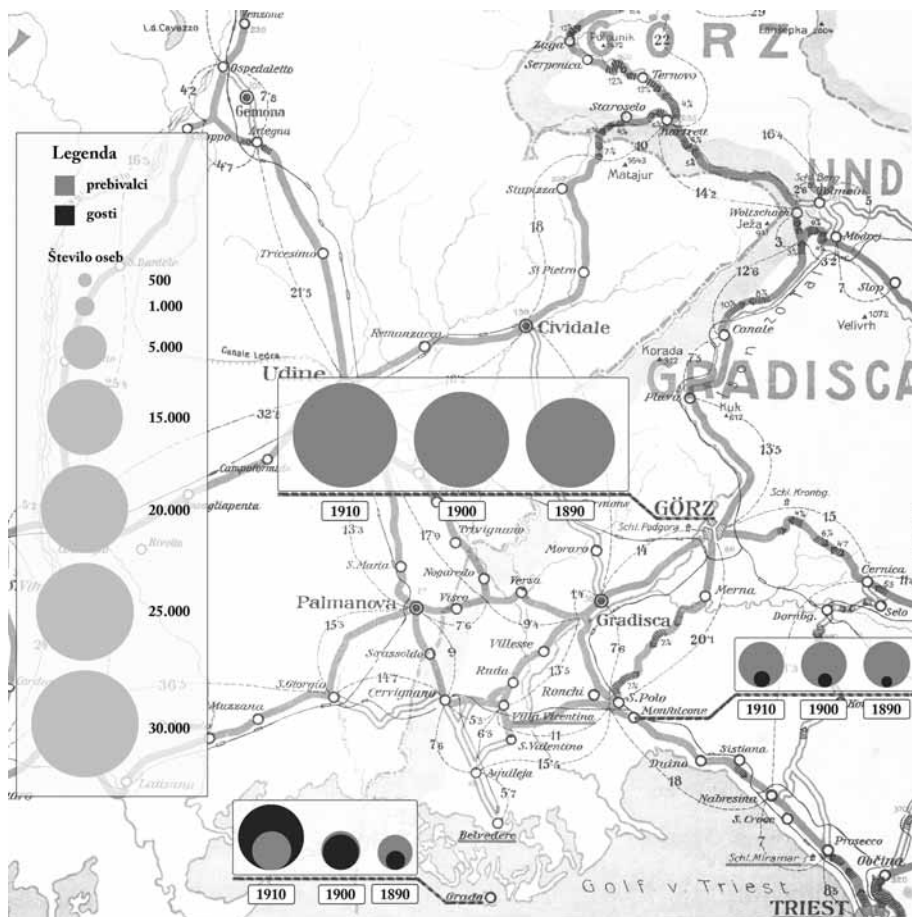
¹⁰⁰ Langella, *Le Acque Termali*, str. 13, glej tudi Bressan, *Le Acque Termali*, str. 82.

¹⁰¹ Inoue, *Le industrie goriziane*; Luchitta, *La Camera di Commercio*; Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹⁰² Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹⁰³ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*.

avstrijske riviere. V primeru Tržiča pa so pomanjkanje finančnih sredstev in interesa za vlaganja, posledičnega pomanjkanja nastanitvenih zmogljivosti, dodatnih dejavnosti za zabavo gostov in neugodne lokacije term izven naselja, kljub edinstveni naravni danosti (termalna kraška voda), zavirali razvoj zdravstvenega turizma.

Graf 1: Primerjava med številom gostov in številom prebivalcev v Gorici, Gradežu in Tržiču v letih 1890, 1900 in 1910. Vir: avtorja; Gemeindeflexikon der im Reichsrate; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien. Automobilkarte für Tirol; Kalc, Vidiki razvoja.

Fig. 1: A comparison of the number of guests and that of population in Gorizia, Grado, and Monfalcone in 1890, 1900, and 1910. Source: authors; Gemeindeflexikon der im Reichsrate; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien. Automobilkarte für Tirol; Kalc, Vidiki razvoja.

Vse aktivnosti, ki so jih olupševalna društva, zdraviliške komisije in druge organizacije v sodelovanju z mestnimi oblastmi izvajali za goste v Gorici, Gradežu in Tržiču, so ugodno delovale tudi na dvig kakovosti življenja prebivalcev, pa tudi tistih priložnostnih lokalnih obiskovalcev, ki so prihajali v te kraje. Teh ugodnih vplivov prav gotovo ne moremo pripisati kmetijstvu in industriji, ki pa

sta pozitivno vplivala v ekonomskem smislu, in sicer pri zaposlovanju lokalnega prebivalstva, oskrbi s kakovostnimi pridelki ipd. Posledično se je skoraj v vseh obravnavanih krajih občutno povečevalo število prebivalcev, kar je prikazano na Grafu 1: v Gorici je bilo leta 1910 za 34 % več prebivalcev kot 1890, v Gradežu za 24 % več, medtem ko jih je bilo v Trziču 3 % manj.¹⁰⁴ Pri tem kriteriju je Gorico kot upravno, gospodarsko, izobraževalno in logistično središče težko primerjati z drugima dvema mestoma. Prav tako pri Gorici ni mogoče primerjati števila gostov, saj so te evidence uradno vodili le v mestih/krajih s statusom zdraviliškega kraja, kar pa Gorica nikoli ni bila.¹⁰⁵

Graf 1 nam nazorno prikazuje tudi podatke o turistični prepoznavnosti oz. obiskanosti dveh zdraviliških krajev v grofiji. Razvidno je, da je bil Gradež daleč najbolj obiskana zdraviliška destinacija. Z grafa je tudi razvidna zanimiva posledica načrtnega razvoja turizma, ko število gostov preseže število lokalnih prebivalcev. Ob zadnjem štetju prebivalstva v monarhiji (1910) je bilo razmerje med stalnimi prebivalci in gosti 1 : 2,83; še leta 1900 pa je bilo 1 : 0,83, kar pomeni, da je bilo stalnih prebivalcev (malenkost) več kot gostov. Seveda je treba pri interpretaciji podatkov upoštevati koncentracijo gostov zgolj v poletni sezoni, medtem ko prebivalci ostajajo v mestu celo leto. Sistematični razvoj osnovne zdravstvene dejavnosti, vključno z vsemi olepševalnimi in promocijskimi aktivnostmi (tudi avtokarta z Grafa 1 je del promocijskega gradiva) ter obvladovanje vseh slabosti, ki so bile predstavljene v tem prispevku, se je odseval v velikem povečevanju povpraševanja. Ponudbo razvijajočih se destinacij, ki je v celotnem južnem delu grofije presegala zgolj zdraviliške/zdravstvene storitve z medicinskim osebjem, so poleg tujih gostov uporabljali tudi domači/lokalni gostje.

Zaključek

Analiza razvoja zdravstvenega turizma na primeru treh različnih tipov turističnih destinacij na območju Poknežene grofije Goriško-Gradiške je pokazala, da v vseh treh primerih lahko govorimo o iniciativah in širšem interesu za vlaganje v turistični razvoj. V Gorici so si mestne oblasti zelo prizadevale za uradno razglasitev klimatskega zdraviliškega kraja, ki jim ne bi prinesel zgolj formalne potrditve, ampak tudi prepoznavnost in večji finančni učinek, kar pa jim do začetka Velike vojne ni uspelo. Ravno tako je bil manj uspešen turistični razvoj term v Trziču, kljub izredni naravni danosti na kraških tleh in temu, da je bil formalno priznan kot zdraviliški kraj (vodenje statistike obiska). Termalno zdravilišče, ki se mu iz že izpostavljenih razlogov ni uspelo preoblikovati v zdraviliško destinacijo ter zaradi neuspešnega poslovanja, je bilo leta 1914 zaprto. Kot najuspešnejši turistični kraj se do začetka Velike vojne pokaže Gradež, ki dobro izkoristi ugodno lego in terapije z morsko vodo in zrakom ponudi tudi elitnim obiskovalcem. Iz primarne dejavnosti okrevališča

¹⁰⁴ *Gemeindelexikon der im Reichsrate; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien; Kalc, Vidiki razvoja prebivalstva.*

¹⁰⁵ Tudi drugih mogočih virov tega podatka ni bilo mogoče zaslediti.

tako preraste v priljubljen letoviški kraj. Pri tem seveda velja upoštevati, da je morje v tem obdobju postajalo čedalje popularnejši način preživljanja prostega časa. V tem kontekstu se je Gradež podobno razvijal kot Opatija in Portorož, medtem ko sta bila očitno druga dva obdelana primera, z vsemi izpostavljenimi razvojnimi omejitvami (težavami), bolj oz. preveč podobna drugim celinskim zdraviliškim destinacijam v monarhiji in tako manj zanimiva za goste s celine. V analizi so se pokazali tudi širši demografski vplivi razvoja turizma v obravnavanih krajih. Vseh vzrokov za povečanje prebivalstva ne moremo pripisati razvoju turizma, kar še posebej velja za Gorico s svojo upravno, gospodarsko, izobraževalno in logistično vlogo. Večji vpliv pa je mogoče pripisati turizmu v Gradežu, ki ni imel razvitih drugih gospodarskih dejavnosti in je bil s svojo specifično obalno lego odmaknjen od večjih mest in pomembnih poti tistega časa.

Viri in literatura

Viri

- ASGO, *Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Storico, Comune di Gorizia, fascicoli separati, Società di Gorizia, Statuti, 1865–1892, filza 3315, prot. N. 8558/1875, š. 1596.*
- ASGO, *Archivio Storico, Comune di Gorizia, filza 1239/II, prot. 1136/1914, š. 1039.*
- AST, *Archivio di Stato di Trieste, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 362.*
- AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 1219, 1220.*
- AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313, 327.*
- Automobilkarte für Tirol, Vorarlberg, Salzburg, Südbayern, Salzkammergut, Kärnten und Küstenland mit einem Reiseführer auf der Rückseite in deutsch-englisch-französischer Übersetzung.* Innsbruck: Automobil-Klub für Tirol und Vorarlberg, n.d.
- Grado, *Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco.* Gorizia: Stabilimento tipografico Seitz succ. A MUSIG, 1914
- Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.*
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illlyrische Küstenland (1918): *Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission.* Wien, Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei.
- Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes / Re-*

ptorio speciale dei luoghi nal litorale austro-illirico / Specijalni repertorij krajev na avstrijsko-ilirskem Primorju = Posebni popis mjesta u avstro-ilirskom Primorju (1894): Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 / Nuova compilazione pubblicata in base ai risultati dell'anagrafe 31. dicembre 1890 / Na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890 / Nanovo ga preradil Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission / i. r. commissione centrale di statistica / na svitlo dala c. kr. Centralna statistična komisija / na svijet izdala c. k. statistička centralna komisija. Wien, Alfred Hölder.

Literatura

- Agapito, Girolamo, *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste*. Vienna: dalla tipografia di Antonio Strauss. A spese di Paolo Schubart in Trieste, 1823.
- Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: »Otokar Keršovani«, 1987.
- Boemo, Antonio, *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.
- Bressan, Marina, *Signori, si parte. Come viaggiavamo nella Muittteleuropa 1815–1915*. Mariano del Friuli: Edizioni della laguna s.r.l., 2011.
- Bressan, Marina, (ur.), *Terme e acque minerali in Friuli Venezia Giulia: censimento delle fonti archivistiche, documentarie e bibliografiche per una storia del termalismo / Spas and Mineral Waters in Friuli Venezia Giulia: Census of Archival, Documental and Bibliographic Sources for a history of Thermalism*. Mariano del Friuli (Go): Edizione della Laguna, 2005.
- Burton, Richard Francis, *The Thermæ of Monfalcone, Aqua dei et vitæ*. London: Horace, cox. 1881.
- Cenedella, Giacomo-Attilio, *Analisi chimica dell'acqua termale di Monfalcone*. Udine: Tip. Giuseppe Seitz., 1862.
- Darovec, Darko, *Kratka zgodovina Istre*. Koper: Založba Annales, 2008.
- De Grassi, Marino: La rivoluzione inavvertita in un secolo di turismo la più grande trasformazione territoriale e sociale della stroia di Grado. Antono Boemo (ur), *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone, 1992, str. 9–22.
- Fabi, Lucio, *Storia di Gorizia*. Padova: Il Poligrafo, 1991.
- Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, *Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900 Herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission. VII. Österreichish-Illyrisches Küstenland. (Triest, Görz und Gradiska, Istrien.)*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.
- Inoue, Naoko, *Le industrie goriziane e l'istituto per la promozione delle industrie di Gorizia 1903–1914*. Doctoral disertation. Trieste: University of Trieste, 2008.
- Janša-Zorn, Olga: Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. Sašo Jerše, Darja Mihelič, Peter Štih, (ur.), *Med srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 689–703.
- Kalc, Aleksej, Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Acta Histriae*, 21, 4, 2013, str. 683–706.
- Kandler, Pietro, *Notizie storiche di Montona: con appendice*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austro-Ungarico, 1875.
- Kavrečič, Petra, *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Kavrečič, Petra, Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae*, 19, 4, 2011, str. 683–702.

- Kavrečič, Petra, Biseri avstrijske riviere. Opatija, Gradež, Portorož, začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, izr. št. (2009), Ljubljana, 2009, str. 113–128.
- Kresal, Franc, Struktura slovenskega gospodarstva od 1851–1914. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2-3, 73/38, 2002, str. 101–124.
- Langella, Aniello, *Le Acque Termali di Monfalcone. Tra storia e legenda*. Monfalcone: Società Terme Romane di Monfalcone, 2012.
- Luchitta, Alberto, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: Uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.
- Luchitta, Alberto, Appunti di storia turistica goriziana (1850–1940). *Quaderni giuliani di storia*, 19, 1, 1998, str. 34–47.
- Maggioli, Marco, Spazi del lavoro e paesaggio culturale: un caso di studio. *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 23-2009, 2009, str. 209–232.
- Marin, Biagio, *Nell'80 anniversario della azienda di cura e soggiorno di Grado*. Grado: Grado, Azienda di Cura e Soggiorno di Grado, 1972.
- Marušič, Branko, Železnice na Goriškem (1860–1918). *Acta Histriae*, 16, 3, 2008, str. 261–276.
- Niel, Alfred, *L'i.r. Riviera da Abbazia a Grado*. Trieste: Edizioni Lint, 1991.
- Noe, Heinrich: Peregrinando nella laguna. Marina Bressan, (ur.), *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900*. Gorizia, 2001, str. 63–78.
- Pocar, Giacomo, *Monfalcone e suo territorio*. Udine: Tipografia D. Del Bianco, 1892.
- Pucer, Alberto, *Portorož – Sto let organiziranega turizma*. Koper, PAK, 1985.
- Salamič, Nina, *Gorica kot klimatskozdruviljska destinacija med letoma 1874 in 1914*. Magistrsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
- Stanonik, Janez: Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. *Zgodovinski časopis*, 46, 112–118, 1992.
- Studen, Andrej: K zgodovini potovanj in o začetku turizma pred prvo svetovno vojno. Tatjana Badovinac, Rolanda Fugger Germadnik (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje, 1995, str. 70–78.
- Studen, Andrej, Ustavite, ustavite železnega slona, Prihod južne železnice v naše kraje. *Zgodovina za vse*, 4, 1, 1997, str. 14–19.
- Šuligoj, Metod, *Retrospektiva turizma Istre*. Koper/Capodistria: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Šuligoj, Metod, Impact of the Great War on the conditions for the development of the hospitality industry in Gorizia/Görz/Gorica and its surroundings. *Historický časopis*, 64, 3, 2016, str. 431–449.
- Tavano, Luigi, La badiota Suor Giovanna Nepomucena Piccinini (1815–1885) protagonista a Gorizia. *Ladinia*, XV (1991), 1991, str. 75–83.
- Von Czoernig, Carl, *Gorizia, stazione climatica. 2nd ed.* Gorizia: a cura della Cassa di risparmio di Gorizia, 1987.
- Zavran, Roberto, *Il turismo in Provincia di Gorizia: Aspetti quantitativi*. Gorizia: Camera di Commercio Gorizia, Ufficio Studi e Statistica, 2011.
- Zimmermann, Franz. X., *Gorizia di ieri*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2008.

SUMMARY

The Beginnings of Organized Development of Health Tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca

Metod Šuligoj and Petra Kavrečič

The article analyses the development of health tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca in the period when the area experienced an increased investment in tourist infrastructure. Our focus lies in the period spanning from the second half of the 19th century to the onset of the Great War, which was a watershed for the development of tourism, because it was followed by a decline of the period/phase of elite modern tourism. As many as three localities were being developed in the county: Gorizia, Grado, and Monfalcone, whose respective tourist offer was based on their natural assets, namely the climate, the sea or thermal water. The research was based on an analysis of archival or other sources, and scientific literature, by means of which we discussed and highlighted the dynamics of the development of the health-related sector from the point of view of tourism. The developmental circumstances and several important achievements of Grado as the most established centre, where health tourism underwent the fastest and a systematic growth, are presented. Monfalcone as a seaside town with thermal water acquired the status of a spa resort as well; however, if compared to Grado, its tourism-related achievements were very modest. It somehow failed to transcend basic health-related activities and become a tourist destination. In spite of great efforts and favourable natural predispositions, Gorizia as the county's administrative, economic, educational, and logistic centre, failed to become a health-related destination, which represented a considerable hindrance to its development in the context of health tourism. Issues associated with the infrastructure and the coexistence of different economic activities were clearly deemed too disruptive by the decision-makers in Vienna. The paper finishes off by comparing the dynamics of the development of tourism and trends in population numbers in the analysed tourist destinations.